

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor

Látható és láthatatlan
világok az ezredfordulón –
és utána

KAPITÁNY ÁGNES
KAPITÁNY GÁBOR

Látható és láthatatlan
világok az ezredfordulón –
és utána

TYPOTEX

A szerzők a könyv alapjául szolgáló kutatásokat az MTA Szociológiai Kutatóintézetében és a MOME Elméleti Intézetében végezték.
A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

© Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor, Typotex, 2013
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978-963-279-784-7

Témakör:
szociológia

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról
a www.typotex.hu és a [facebook.com/typotexkiado](https://www.facebook.com/typotexkiado)
oldalakon értesülhet.

Kiadja a Typotex Elektronikus Kiadó Kft.
Felelős vezető: Votisky Zsuzsa
Műszaki előkészítés: Jutai Péter
Felelős szerkesztő: Marsi Mónika
Borítóterv: Kiss Barnabás
Készült a Séd Nyomda Kft.
Felelős vezető: Katona Szilvia

Tartalomjegyzék

Bevezetés

- I. Szegénység-gazdagság – presztízsjelek változásai az ezredforduló előtt és után
- II. Mi mindentől fél, szorong az ezredforduló környékének embere?
- III. Egészségkultusz – biokultusz – természetkultusz; a gasztronómia és a test felértékelődése
- IV. Hogyan lakunk az ezredforduló környékén? A lakásmód mint társadalmi-kulturális folyamatok szimbolikus tükré. A lakások és utcák képe
- V. Ünnepek, ünnepelési szokások
- VI. (Gyermek)játékok (games and toys) jellemzői a kilencvenes és az ezredforduló utáni években
- VII. Családformák, férfi és női szerepek átalakulása az ezredforduló előtt és után
- VIII. Identitások és határelmosódások
- IX. Modellek az időben. A történelem mely korszakai felé fordulnak elsősorban a kilencvenes évek? Miket tekint a kor embere a maga előképeinek, modelljeinek? Milyen előképek válnak népszerűvé az ezredforduló után?
- X. Modellek a térben. Milyen társadalmakat tekintenek példának az ezredforduló előtti és utáni évek emberei? Milyen világrészek, országok, földrajzi egységek felé fordul a korszak érdeklődése?
- XI. Jellegzetes magatartásformák és ezek változása a tömegkommunikációban
- XII. A kilencvenes évek és a 2000 utáni évek művészetének néhány jellegzetessége
- XIII. Összegzés – mi mindent hozott, alakított át a kilencvenes évtized és a harmadik évezred eleje, merre tart a világ?

Bevezetés

Minden korszaknak megvan a maga világgépe. Az a mód, ahogyan annak a kornak az emberei a világot látják. Ez az, amit a „szellemtörténet” divatja idején „korszellemnek”¹ neveztek, s ami így vagy úgy, de mindenképpen áthatja az adott korszakban élők szinte minden megnyilvánulását.

A „világgép”-fogalom definíciós vitái szétfeszítenék e könyv kereteit, így most ezekre nem térünk ki: világgépen az alábbiakban az egymáshoz kapcsolódó fogalmak, kulcscategóriák, képzetek, elvek, értékek olyan rendszerét értjük, amelynek segítségével az emberek megpróbálják a maguk számára értelmezni a világot, világukat, s megmagyarázzák működésének okait is. A világgép tehát a világról egy meghatározott nézőpontból alkotott kép; az egyes benyomások, élmények, illetve az ezekről alkotott magyarázatok összeállása valamiféle rendszerré; amilyen az ősi ember mágikus, a vallásos ember istenközpontú vagy a materialista lényegében mindent anyagi okokra visszavezető világgépe.² A végső magyarázatok tekintetében néhány olyan világgép-párt szoktak megkülönböztetni, amelyek különbsége, ellentéte végigvonul az emberi gondolkodás történetén (idealista–materialista, objektivista–szubjektivista, empirista–szenzualista, individualista–társadalomelvű stb. és ezek kombinációi); ám, ha a finom különbségekre figyelünk, különböző világgépeket különíthetünk el a különböző korszakokban, a különböző kultúrákban, a különböző politikai filozófiák hatása alatt, a különböző társadalmi csoportoknál, a különböző generációk esetében stb. Mindaz ugyanis, ami helyzetünket különbözővé teszi a világban, szükségképpen eltérő nézőponttal ruház fel bennünket, s ebből fakadóan nemcsak a bennünket mozgató értékek vagy az életünket egységbe szervező, lehetőségeinket tükröző kultúránk lesz különböző a más helyzetű emberekétől, de eltérő módon, eltérő képzetekben és eltérő magyarázatok által áll össze a világ is a fejünkben.³

1 A Zeitgeist egy-egy korszak szellemiségének vizsgálata, a szellemtörténeti iskola megközelítésének lényege (lásd Dilthey, Croce, Hauser, Spengler, Huizinga, Sorokin, Cassirer alapműveit, de Max Weber is a protestantizmus mentalitássajátosságai köré építve a kapitalizmus szelleméről beszél). Itt visszajutunk egészen Hegelig, aki az egész világtörténelmet a szellem történeteként, önmozgásaként ragadta meg.

2 A fogalom lényegében megfelel Durkheim „kollektív képzet” kategóriájának is.

3 Az sem mindegy, ha pontosan akarjuk ábrázolni egy korszak világgépét, hogy például egy materialista korszak materializmusa döntően „fizikalizmus” vagy „biologizmus”, hiszen a természettudományos megalapozás egészen más szemlélettel történik mindkét tudomány esetében. Ugyanígy az idealizmus is lehet – teista: azon belül deista, panteista, pantokrátor Istenben vagy jóságos Atyában hívő (a politeista istenhitekről nem is beszélve); – lehet isten nélküli objektív idealista; szubjektív idealista és így tovább. Ha pedig társadalmi alapú magyarázatokban gondolkodunk, ez is lehet (annak függvényében, hogy melyik társadalmi alrendszerrel látjuk a meghatározónak) ökonomizmus, politologizmus, szociologizmus, kulturálizmus; lehet alapvetően történeti vagy jelenközpontú; és lehet persze az összes szempontot egyesítő komplex megközelítés is.

A világgép szociológiai csoportok (generációk, nemek, foglalkozási csoportok stb.) szerint különböző fajtái értelemszerűen kisebb és nagyobb halmazokba rendezhetők: a kisebb csoportok egymástól különböző világgépeit közös vonásaik mentén összefogja a nagyobb csoportok világgépe, s az egyik legátfogóbb az, amely e könyvnek is tárgya: a korszakok világgépe. Ez az, aminek alapján az egyes korszakok szellemi termékeit felismerjük, beazonosítjuk: ennek alapján beszélhetünk a középkor, a reneszánsz, a barokk vagy a romantika világgképéről; a századforduló, a húszas évek vagy az államszocializmus korának világgképéről, jól tudván, hogy e korszakok korántsem voltak egységesek: egészen másként látta bennük a világot a nagytőkés és a szegényparaszt, az öreg és a fiatal. Mégis minden korszaknak megvannak azok a jellemzői, amelyek valamilyen módon rajta hagyják nyomukat a nagytőkés szemléletén éppúgy, mint a szegényparasztén, az öregén éppúgy, mint a fiatalén, a nagyvárosi emberen éppúgy, mint a kis falu lakóján. Vulgáris osztályszemlélettel vagy a politikát abszolutizáló nézőpontból felvethető, hogy az ilyen világgépfogalom elfedi a lényegét, például azt, hogy az egyes korszakokon belül igencsak eltérő a hatalom, az ellenzék, ill. a „közvélemény” világgépe. Ez igaz ugyan, s kétségkívül vizsgálni kell a különbségeket, a különböző felfogások egymáshoz való viszonyát is. De az is kétségtelen, hogy valamennyien a kor kulcskérdéseire (a sajátos, korra jellemző ideálok, eszmények, kategóriák, frazeológia, érzésvilág, jellemző magatartásformák, stílus stb. együttesére) reflektálnak, ezekhez viszonyulnak, s ez közös – a korra jellemző – elemeket visz a világgépükbe. Az más kérdés, hogy abban is elmozdulás történik az egyes korszakok között, az is a korra jellemző, hogy e meghatározó kulcselemek honnan származnak: a hatalom, az ellenzék vagy a közvélekedés veti-e fel őket elsősorban; melyikük hatását milyen mértékben viseli magán a kor világgépe. A kiépülőben lévő diktatúrákban szinte kizárólag a hatalom szempontjai határozzák meg a kor uralkodó (hivatalos) világgképét; demokráciákban több forrásból tevődik össze; hanyatló korokban, válság-időszakokban egyre inkább a válság áldozatainak szemlélete befolyásolja. Mindkét szemlélet szükséges tehát: sem az egészbenlátás nem teszi feleslegessé a különbségek vizsgálatát, sem a különbségek léte a közös vonások feltárását.

További kérdés, hogy hol húzzuk meg az egyes korokra jellemző világgépek között a korszakhatárokat? Mivel azok a jelenségek, tudáselemek, magatartásformák, amelyekből egy-egy világgép összeáll, állandó mozgásban vannak, a változás minden fázisa elkülöníthető, s így nagyobb korszakok vagy alkorszakok egyaránt körvonalazhatóak. A modern európai társadalom történetében így elhatárolhatjuk pl. a reneszánsz, a barokk, a felvilágosodás, a XIX. századi liberalizmus vagy a XX. századi ipari tömegtársadalom világgépességét, de számos, ezeket metsző világgépességét is: pl. a reformáció világgépéhezadékat, a klasszicizmust, a romantikát, a szecessziót, a XX. századi modernizmust és a posztmodern világgépet (ha művészeti korszakokra gondolunk); de világgépformálók az olyan (politikameghatározó) attitűdök is, mint a konzervatívizmus, a liberalizmus, a fasizmus, az anarchizmus vagy a bolsevizmus. A világgépek összetartó magja lehet tehát valamilyen *transzcendens-vallási-filozófiai* sajátosság (az említettekén kívül ezen az alapon van világgépe az animizmusnak, a buddhizmusnak, a taoizmusnak, a konfucianizmusnak, az iszlámnak vagy a kereszténységnek; s ezen az alapon van platonista, arisztotelianus, pantheista, deista, szolipszista,

kantiánus-pozitivistá, hegelianus vagy marxista világgép), *politikai viszonyulásmód, művészeti szemléletváltás* vagy éppen *tudományos paradigma* (hiszen az utóbbi alapon beszélhetünk például ptolemaioszi és kopernikuszi, newtoni vagy einsteini világgépről is). Korszakvilággép azonban attól lesz belőle, hogy az új (vallási-filozófiai, tudományos, művészi, politikai vagy egyéb) elv irradiál, és módosítja a dolgokhoz való viszonyt az élet legkülönbözőbb területein. Az átfedések abból következnek, hogy egyidejűleg több területről is kiindulhat – egymástól némileg eltérő hangsúlyú – paradigmaváltás: a nagy korszakok egészében azonban ezek összefonódnak, s így az utókor a magarálátásából ezeket összefüggő, egymást erősítő folyamatoknak tekintheti, és meghúzhatja a korszakhatárokat. Az adott korszakon belül mindig több alternatíva merül fel, sosem eleve eldöntött, hogy melyik új mozzanat irradiál és szerveződik világgéppé. A változások – noha gyakran egy-egy jól körülírható területről indulnak ki – rendszerint egyszerre több területen gyökereznek: az egymással párhuzamosan zajló gazdasági, politikai, ideológiai, tudományos, művészeti, etikai stb. változások; az intézmények, a társadalmi gyakorlatok, szokások, szemléletek átalakulásai, az új vagy új módon felmerülő célok, eszmények, normák ilyenkor összetalálkoznak egy közös logikában, amit az tesz lehetővé, hogy végül is egyetlen világban élünk, ahol minden hat mindenre, s így a saját törvényeik irányította alrendszerek sosem tudnak teljesen függetlenedni a többiektől. (S éppen a világ egyetlen, összefüggő volta teszi, hogy világgépekre egyáltalán szükségünk van, s hogy tudásunk, érzelmeink, viselkedésünk elemei többé-kevésbé koherens, egymást erősítő mozzanatokból felépülő világgéppé állnak össze.)

Ismert kultúratörténeti esemény: a francia romantikus színpadi irodalom egyik első sikerművének, Victor Hugo Hernanijának bemutatója botrányba, az „Hernani csatája”-ként ismert tömegverekedésbe fulladt. Idősebb és ifjabb urak egymásnak estek a nézőtérben – két ízlés, s mögötte két világgép, két normarendszer ütközött: a kezdődő romantikáé, s azoké, akik nem tudták befogadni új szellemét, akiknek megszokott világgépét az új látásmód megrendítette. Az impresszionista festők bemutatkozó kiállítása is hasonló botrányt váltott ki, pedig ennél a stílusirányzatnál nehéz békésebbet elképzelni, s mai szemmel nézve talán még az is nehezen érthető, hogy a viktoriánus prudéria min is háborodhatott fel e képek láttán, hiszen a mezítelenség ábrázolása kisebb-nagyobb megszakításokkal (ha különböző formákban is, de) akkor már néhány száz éve természetes dolog volt a képzőművészetben. Miért vált hát ki ilyen indulatokat egy új festésmód? Miért uszíthat egymásra konzolidált polgárokat bőszült ellenfelekként egy színházi előadás? Nyilvánvalóan azért, mert ezekben az esetekben mindig sokkal többről van szó, mint ami a felszínen látszik. Olyan, a jelenségekben csak formai kifejeződést kapó összefüggésekről, amelyek létük alapjaiban érintik a résztvevőket: az indulatokat az ezekben az alapkérdésekben egymásnak ütköző érdekek motiválják. Az új művészi forma vagy az élet más területein megjelenő új, addig ismeretlen vagy szokatlan jelenség a világgép megváltozását (a világról addig alkotott kép megrendülését és más szemlélettel való felváltását) jelenti – ezt fejezi ki és ezt eredményezi –, s aki magától nem változtatna, aki nem érzi a világhoz

való új viszonyulásmód szükségességét, azt sokkolják, feldűlják a változások. Az efféle botránnyok tehát mindig a világgépváltozás, két korszak határának jelzői, a mindenkori „újak” és „régiek”, „haladók” és „maradók” ellentétének megnyilvánulásai. A huszadik század hatvanas éveiben a Beatles új hangzást, új külső megjelenést, új életvitelt hozott, s ebben az esetben a gyorsan terjedő nemzedéki önkifejezés, az új öltözködési, életviteli szokások vagy a hosszú haj elleni „hadjáratokban” sem egyszerűen csak a konzervatív *ízlés* szállt csatába az új ellen: a fiúk hosszú haja nemcsak egy volt az egymást néhány évenként váltó divathóbortok közül, de az egész korábbi – a nemi szerepek éles elválását fontos pillérének tekintő – világgépet is megkérdőjelezte, s jelezte egy „puritán” periódus végét is (az életélvezet új eszményeivel). Mint ahogy a hosszú haj–rövid haj pólusok általában a hedonista, kifinomult, illetve a puritán, céltudatos, munkálkodó embereszmény ellentétéhez kötődnek (lásd például az angol polgári forradalomban a „gavallérok” és a „kerekfejűek” ellentétét); vagy a békés életélvezet és a harcias keménység ellentétéhez (ami a hippy-, illetve skinheadjellegű ifjúsági divatok változásaiban az utóbbi évtizedekben is kifejeződött). Mind a régi, mind az új *ízlés* hívei ebben az esetben is érezték, hogy az egész világhoz való viszony – az egyik fél által kívánt, a másik által elutasított – megváltozásáról volt szó: a „fogyasztói társadalom” és az „információs társadalom” individuumbentrikus embere lépett az ipari-felhalmozó kor „tömegembere” helyébe.

Egy-egy korszak világgépe az élet minden területén tanulmányozható. Az új megjelenik – s így elemezhető – a mindennapi élet számos, *szimbolikus* jelentésekkel is telítődő mozzanatában: a *szokásokban*, az *életvitelben*, az *ízlésben*; a *művészetben*, a *folklorban*, a *popkultúrában*, a *tudomány* divatjaiban, a *publicisztikában* vagy a *tankönyvek* jellegében; megnyilvánul abban, hogy milyen a kor embereszménye és emberképe, kik a hősei, a sztárjai és a bűnbakjai; hogy mi tekinthető a kor uralkodó életérzésének, és melyek az uralkodó értékek; a korszak emberei hogyan viszonyulnak a lét alapkérdéseire, élethez–halálhoz, természethez–társadalomhoz, testhez és lélekhez, okokhoz és célokhoz; mit játszanak, mitől félnek, hogyan ünnepelnek, kit, mit és hogyan szeretnek; általában milyenek az emberi kapcsolatok; milyen a kor férfi- és nőképe, a két nem viszonya; hogy alakulnak a családszerkezetek, a gyereknevelési szokások; milyen a társadalom viszonyairól, hierarchiáiról, tagolódásáról alkotott kép; a kor emberei kit-mit tekintenek ellenségnek, leküzdendőnek; milyen a jövőhöz és a múlthoz való viszonyuk; melyek a kedvelt minták, előképek; mire irányulnak a jellegzetes ambíciók, életcélok; miről folynak a viták; milyenek a domináns életkörülmények, milyen a lakásmód, a tárgykultúra, a városi/falusi környezet; melyek a domináns intézmények és hogyan működnek; milyen külső hatások, minták érik el a társadalmat; milyen a kor szimbólumtára, frazeológiája, melyek a gyakran használt kategóriák, és milyen asszociációk fűződnek ezekhez,⁴ melyek a mű-

4 Az ötvenes évek jellegzetes fogalmai szinte mind „harci” jellegűek voltak (a hidak újjáépítése „hídcsata”, a burgonyabetakarítás „krumplicsata”, volt „osztályharc”, sőt „békeharc”, a munkának és

vészeti élet új eseményei (és retrodivatjai); hogyan működik, milyen műfajokat, milyen magatartásokat és mintákat preferál és közvetít a média, hogyan viszonyulnak az emberek a munkához, és melyek a korra jellemző szórakozási, szabadidő-eltöltési formák, a divatos sportok, utazási célok, milyen az egészség- és betegségfelfogás, milyen gyógymódokat vesznek igénybe, milyenek az étkezési és általában a fogyasztási szokások.

Ha fel akarjuk tární egy korszak világgképét, a korszakváltás említett jelei: a *botrányok, viták, szemléleti összecsapások, a vállalt előképek, az átértelmezések* és a felbukkant *új szimbólumok, szimbolikus jelenségek* mellett (illetve mindezekben) különösen a *közös és ismétlődő* elemekre kell figyelniünk: melyek azok a tendenciák, amelyek az élet legkülönfélébb területein – és újra meg újra – megjelennek? (S ami ennek másik oldala: mi az, ami – más korszakoktól eltérően – *hiányzik* a korszak világgképéből?)

Fontos, hogy apró és mellékesnek tűnő változásokban is észrevegyük azok szimbolikus (a korra jellemző) jelentőségét. Mindenképpen elemeznünk kell azokat a jelenségeket, amelyek *tömegessé* válnak az adott korszakban: vajon *mi az oka* népszerűségüknek, mi teszi őket divattá? De legalább ugyanekkora figyelmet érdemes szentelni azoknak a dolgoknak is, amelyek ugyan csak kevesek életében jelennek meg, viszont kétségkívül *újak*; valamilyen új – s ezáltal az adott korszakra feltétlenül jellemző – szemlélet, a világhoz való újféle viszonyulás csíráit rejtik magukban.

A mindennapi életnek a különböző területeken megfigyelhető jelenségei közül a hasonló irányba mutatók felerősítik egymást: a kutató feladata (a világgképelemzésben alkalmazható módszertan):

- ezen jelenségek *összegyűjtése*,
- a hozzájuk kapcsolható *értelmezési lehetőségek sorra vétele*,
- a bennük rejlő *szimbolikus tartalmak* kifejtése,
- a szimbólumok *különböző jelentésrétegeinek* elkülönítése,
- az *e jelentések mögött meghúzódó szociokulturális változást folyamatok*, tendenciák felismerése,
- s végül az ezekből absztrahálható *korjellelmezők*, törvényszerűségek összegzése (mint például a tradíció–modernizmus tengelyen, a közösségiség–individualizmus tengelyen vagy az integráltság–dezintegráltság tengelyen stb. való elmozdulások megállapítása).

a mindennapoknak „hősei” voltak, ami kudarc volt, az az „ellenség kártevése” stb.) A fogalmak jelentése ugyanakkor módosul is az egyes korszakok között: a „karrier” például, amelynek fogalmához a szocialista időkben pejoratív konnotációk kötődtek (karrierista stb.), előbb semlegessé vált (például a karrierdiplomata fogalmában, amelynek éppen az a lényege, hogy pályáját nem összekötésekre, politikai érdemekre, hanem szakmai hozzájárásra alapozza), majd mindinkább pozitív képzetek társultak hozzá (karrierépítés, karriertanácsadás stb.) Gyakran korszakjellemzők a nemzetközi szavak (hiszen ezek éppen egy-egy korszak *domináns ideológiái* mentén terjednek szét a világban. Az utóbbi évtizedben így lettek gyakran ismétlődő, korszakra jellemző *kulcsfogalmak* a „bio-”, a „retro”, az „öko-”, a „multi”, a „kommunikáció”, a „dízájn”, a „virtualitás”, a „globalizáció” – vagy hogy megmagyarázott divatszavakra is utaljunk: a „fenntarthatóság”.

A vilásképelemzés lényege annak feltárása, hogyan konstruálódnak lényeges szociokulturális változások apró mindennapi jelenségekben, illetve egyes jelenségek miként válnak olyan szimbólumokká, amelyek aztán maguk is részt vesznek új szocio-kulturális változások felépítésében.⁵

Fontos, hogy amikor korszakokat hasonlítunk össze, azonos mércét alkalmazunk rájuk; az egyes területeken bekövetkező fejlődés megállapítása hozzátartozik a korrekt világgépábrázoláshoz, ha azonban két korszak viszonyát úgy ábrázoljuk, hogy minden negatívum az egyik és minden pozitívum a másik oldalon halmozódik, ez már inkább ideológiai program, mintsem világgépélemzés. (Sokszor megtörtént ez a premodern és modern társadalmak szembeállításakor – a modernizmus, racionalizmus hívei a premodern struktúrákat, a nem a racionalizmus jegyében fogant szemléleteket gyakran primitívnek, „sötétnek” stb. bélyegezték, míg a konzervatívok ellenkezőleg, az aranykorok utáni hanyatlásról beszéltek.)⁶ A korrekt világgépélemzés csak azt állapítja meg, hogy az egyik korszak ilyen, a másik olyan (leírja, hogy melyek a legfőbb jellemzői), s mindegyik korszaknak igyekszik megragadni kulcsértékeit, szerkezeti sajátosságait, sajátos intézményeit, konfliktusait, fogalmait.⁷

REJTJELEK – 2. című könyvünkben (KAPITÁNY, 1995.), illetve „A tömegkommunikáció szimbolikus üzenetei” című tankönyvben (KAPITÁNY, 1998) részletesebben elemeztük az ötvenes, a hatvanas és a hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországon megfigyelt világgépváltozások jellegzetességeit. Egyetemi előadásaink alkalmával azonban felmerült az a teljesen jogos igény, hogy a múlt korszakainak világgépe mellett foglalkozzunk a *jelen* világgépsajátosságaival is. A saját kor elemzése az említett szempontok figye-

5 Ha az imént, a 4. lábjegyzetben az ötvenes évekre vonatkozóan a harci fogalmak elburjánzásáról beszéltünk, megállapíthatjuk, hogy az ötvenes évek társadalommodellje lényegében néhány szimbolikus pillér köré szerveződött: iskola (nevelés), építés-termelés (gyár) és harc (háború, csata, küzdelem). Jellemző, hogy ekkor még olyan, az e pillérek köré nem rendezhető tapasztalatokat, mint a Gulag (a saját társadalom polgárainak büntetőtáborokba hurcolása) is, ezzel a fogalmi hálóval próbálták kezelni. Egyrészt a harci fogalomcsoportnak megfelelően minden letartóztatottat és potenciális letartóztatandót az „ellenség” kategóriába sorolták, magukat a lágereket pedig, ha ábrázolták is, kizárólag mint az átnevelés vagy mint a termelés, az építés terepét (a foglyokat mint építőmunkásokat vagy nevelésre szoruló nebulókat jelenítették meg). (Az előbbi példája: Ázsájev: Távol Moszkvától, az utóbbié: Pogogyin: Arisztokraták). A hatvanas évektől, amikor már feloldódott a lágervilág bemutatásának tabuja, a szimbolika megfordult, és ugyanazokat a metaforákat ellenkező irányból használták (például Klimov: Hurrá!, nyaralunk című filmje egy úttörőtábor ábrázol a büntetőtelep – és az egész szocializmus – modelljeként; hasonlóképpen lesz az elnyomó diktatúra erőszakának szimbóluma Sára: Feldobott kő című filmjében egy aufklárista közegészségügyi akció [tetvetlenítés] vagy a faluközpont építése).

6 A posztmodern megint más alapon marasztalja el a modernizmus korszakát.

7 Mint bármely társadalelemzés, a világgép vizsgálata is dolgozhat statisztikai-pozitívista, strukturalista-funkcionalista; szemiotikai, hermeneutikai, játékelméleti, rendszerelméleti, formációelméleti vagy egyéb kiindulóponttal; mi elemzésünk háttéréként a kulturális antropológiában leginkább használatos szemléletek és módszertanok (a strukturalista-funkcionalista, a szemiotikai-szimbolikus, a mentalistatörténeti és a formációelméleti szemléletek elemeinek, a résztvevő megfigyelés, a tartalomelemzés és az interpretatív „sűrű leírás” módszertani eszközeinek) kombinációját igyekeztünk alkalmazni.

lembevételével ugyanúgy elvégezhető, mint bármely korszaké. Sőt, a saját kor még azzal az előnnyel is bír, hogy az elemezhető jelenségek tényleg *jelen* vannak, az elemzőt nem korlátozza az a minden más kor esetében felmerülő nehézség, hogy sohasem lehetünk biztosak, valóban az adott időszak leglényegesebb jelei maradtak-e az utókorra. Az ezzel szembehelyezhető hátrány – hogy tudniillik a saját korra még nincs elegendő rálátásunk, nem látjuk, hogy a tendenciák közül mi lesz maradandó, mi bizonyul jelentősnek, és mi kevésbé – nagymértékben csökkenthető, ha a mindennapi életet alapvetően érintő, említett *szimbolikus* jelenségekre, s ezek több területen is felbukkanó közös elemeire koncentrálunk, hiszen ezekből – a csak később felerősödő „csírák” kivételével – már a jelenben is markánsan kirajzolódnak a kor fontos trendjei.

Az alábbiakban tehát először mindig a *kilencvenes* évek világgképéről beszélünk: azt próbáljuk összefoglalni, mi minden jellemzi s különbözteti meg a megelőző periódusoktól a kilencvenes évek jelenét (hiszen e könyv első kiadásának lezárása idején a kilencvenes évek még nem értek véget); majd a kilencvenes években megfigyeltékhez rendre hozzátesszük az ezredforduló óta eltelt évtized újabb tapasztalatait⁸ (ettől lesz a jelenlegi változat „bővített kiadás”). Sorra veszünk néhány jelenségterületet, az új tendenciákat, s azokat, amelyek korábban is megvoltak, de most – a korszakra jellemzően – felerősödtek; s a könyv végére remélhetőleg ezekből a mozaikelemekből összeáll a „kilencvenes évek”, az ezredforduló és a harmadik évezredkezdet arculatának néhány főbb sajátossága. Kérjük az olvasót, tartson velünk ezen a körsétán, s ha valamely későbbi időszakban veszi kézbe ezt a könyvet, ellenőrizze: saját kora tapasztalatain átszűrve mit talál jellemzőnek a második évezred utolsó és a harmadik évezred első évtizedének világgképére azokból a jelenségekből, amelyek „belülről” – a kortárs elemző szemszögéből – meghatározónak, a korra legjellemezőbbnek látszottak?

Könyvünkkel egyúttal (egy lehetséges) példáját is kívánjuk adni a saját kor elemzésének: hasonló módon – persze további szempontokkal szinte korlátlanul bővíthetően – bármely korszak világgképelemzésébe belefoghatunk. A könyv főbb fejezeteit azok a tématerületek alkotják, amelyeket különösen jellemzőnek találtunk a korszak szociokulturális változásai, legszembeötlőbb tendenciái szempontjából; ezeken a területeken igyekszünk sorra venni a mindennapi élet azon mozzanatait, amelyek szimbolikus jelekként tanúskodnak a korszak világgképének alakulásáról. A könyv felépítése induktív: a szimbolikus jelenségekből kiindulva, azokat rendszerezve, majd értelmezve jutunk el odáig, hogy a könyv végére reményeink szerint kirajzolódnak a „mögöttes” tényezők, a mai korra jellemző legfőbb szociokulturális tendenciák.

8 Az új részeket mindig az eredeti szövegrészekről eltérő tipográfia jelzi.

9 Annak függvényében, hogy egy-egy területen milyen mértékű változások történtek az utóbbi évtizedben, lesznek fejezetek, ahol több, másutt kevesebb a hozzátétel. Ez a könyv szerkezetébe óhatatlanul némi aránytalanságot visz be, viszont megfelel a valóság arányainak, amelyben e tekintetben az „egyenlőtlen fejlődés” régi törvénye érvényesül.

Ezúton is köszönetet mondunk mindazon hallgatóinknak,¹⁰ akik a téma-felvetésen kívül számos érzékeny megfigyeléssel, elemző gondolattal járultak hozzá e könyv anyagának kialakulásához.

10 Elsősorban az ELTE BTK kulturális antropológia szakos hallgatóinak, akik „A mindennapi élet antropológiája”, a „Modern mitológiák” és „A nyelvi viselkedés antropológiája” c. szemináriumainkon, és a MOME hallgatóinak, akik „Bevezetés a saját társadalom antropológiájába”, „A vizuális kultúra világképe”, a „Beszélő házak” és „A design és a művészet társadalomtudományi kérdései” c. szemináriumainkon, illetve előadásainkon, valamint azoknak a doktoranduszoknak, akik a Pécsi Egyetem Interdiszciplináris doktori iskoláján vettek részt a közös gondolkodásban, de kaptunk inspirációkat más előadásaink alkalmával, például a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, a MÚOSZ Bálint György Újságíró Akadémiája, a nagyváradi Ady Endre Sajtókollégium, illetve az ELTE Általános Pszichológia Tanszékének hallgatóitól is.

I. Szegénység–gazdagság (presztízjszelek változásai) az ezredforduló előtt és után

1. Szociális polarizáció

Az évtizedváltásokhoz kötött korszakhatárok sokszor erőltetettek. Más azonban a helyzet Európa keleti felén a 90-es évek esetében, ahol az 1989–90-es évtizedhatár egyúttal a rendszerváltás időpontja volt, s az ekkor felgyorsult politikai, társadalmi, kulturális mozgások – amelyek persze nem egyik napról a másikra mentek végbe, hiszen jelentős részük már a nyolcvanas években jelen volt, s folyamatosan zajlott – szükségképpen igen jelentős változásokat okoztak a világképben is. Egy ország egy-egy korszakának világképét – amióta csak létrejött a globális érintkezés – mindig egyszerre határozzák meg a világtendenciák és az adott ország sajátos körülményei. A 90-es évek rendszerváltása az egész világon korszakhatárt jelzett (a kétpólusú világrend végét); de a mi régióinkban ehhez még számos olyan radikális belső változás is társult, amelyek meghatározóak voltak a 90-es évek itteni világképének alakulása szempontjából, s ezek nagy része már a nyolcvanas években megkezdődött. Ha mindazokat a mozgásokat figyelembe vesszük, amelyekkel az évszázad és évezred utolsó évtizede folytatja (és sok esetben lezárja) a korábbi fejlődésvonalakat (világviszonylatban például a „racionalista modernizmus”, az „ipari társadalom” vagy a „fizikai individualizmus” – az egységekben gondolkodó, az anyagot kisebb és kisebb egységekre bontó monádikus-atomisztikus szemlélet – ívét), akkor a *politikai* korszakváltás végül is másodlagosnak bizonyul a „kilencvenes évek” fogalmával jelölhető összetett jelenségcsoportban, bár a politikai változások kétségkívül különösen kedveztek egyes tendenciák kibontakozásának.¹¹

Magyarországon (is) a 90-es évek egyik legfeltűnőbb fejleménye volt például a gazdasági-szociális különbségek látványos polarizációja, az, hogy mind a szegénység, mind a gazdagság a korábbiaknál *jóval láthatóbbá, szembeszökővé* vált. (A világkép alakulása szempontjából nem az a döntő, hogy nőtt-e a leggazdagabbak és legszegényebbek közti különbség, hanem az, hogy mindkét szélsőség előtérbe került, és hogy manifesztálódott: „ebben az országban [is] nagyon gazdagok és nagyon szegények élnek egymás mellett, s mindkét csoport aránya növekszik a társadalomban”.) Természetesen az egyenlőségelvet hirdető államszocializmus világában is élesen elkülönült a szegénység és gazdagság világa, de

11 Itt azt is feltétlenül figyelembe kell venni, hogy Európa keleti felén a világtendenciákhoz képest egyszerre érvényesül az egyidejűség és a „megkészttség” (de olykor és egyes területeken éppenséggel az előrefutás is); bizonyos területeken a jelenségek egyidejűek a világ legfejlettebb centrumaiban zajló változásokkal, más területeken néhány év-évtized késleltetéssel jelennek meg a változások, bizonyos területeken pedig speciális, a történelmi előzmények eltéréseiből következően csak ebben a régióban jellemző jelenségegyüttesek regisztrálhatók. Amikor a korszak világképváltozásainak sajátosságait próbáljuk feltárni a magyar társadalomban, a „sajátosságok” mindezen típusaival találkozhatunk.

mindkettő sokkal rejtőzködőbb volt. A szembetűnő gazdagság részben társadalmi irigységet, részben a hatalom gyanakvását, figyelmét váltotta ki, s ezért az akár évtizedeken át megőrzött vagy újabban kialakult tehetőség is többnyire visszavonult a lakások falai közé. A szegénységet a szocialista mozgalmak egyszer s mindenkorra fel akarták számolni, s a tartósan berendezkedett hatalom arra próbálta építeni jogosultságát, hogy azt állította: ez már meg is történt, szegénység többé nem létezik. Ennek következtében a hivatali nyelvezet nem is tűrte ezt a kifejezést, s különböző eufemisztikus formákat alkalmazott helyette (hátrányos helyzet, szociális elmaradottság, munkakerülés...).¹² Csak a 80-as években kerültek előtérbe azok a kutatások és állampolgári kezdeményezések, amelyek a társadalom figyelmét a szegénység létezésére irányították.

A 90-es évekre a tabuk (és számos korábban korlátozó szabályozás) feloldásával, az intézményrendszer átalakulásával¹³ mind a gazdagság, mind a szegénység láthatóbbá vált, s persze nem csak látszatról van szó. Mint a szociális rétegződés alakulásával, az elszegényedéssel, illetve az elitek átalakulásával, az új elitek kialakulásával foglalkozó vizsgálatok kimutatták, a 90-es években a társadalom a korábbinál valóságosan is jobban polarizálódott. A két szélső pólus közti távolság megnőtt, jobban kinyílt a jövedelmi olló, széles középhelyzetű rétegek sodródtak a munkanélküliség és egyéb okok következtében korábbi helyzetükhöz képest lejjebb, a szegénység világába. A társadalom csúcsán pedig kialakult, illetve megerősödött egy látványosan jómódú, gazdag réteg. Milyen jelek kísérték a szegénységnek és a gazdagságnak ezt a láthatóvá válását?

A gazdagságkifejezés egyik leglátványosabb területe a lakásépítés, s eredménye az „úrgazdag” negyedek kialakulása, villák és kastélyok sokaságának születése, illetve felújítása (a nagypolgári és arisztokrata életmódminták nyílt vállalásával, utánzásával).

2. Presztízs-, gazdagság-, jómódjelzések a lakásmódban

A lakásmódban bekövetkezett változások közül azokkal a tendenciákkal, amelyek a szélesebb rétegek körében is valamilyen mértékben elterjedtek, később, külön részben foglalkozunk. Most azokat a jelenségeket emeljük ki, amelyek már nem tekinthetők csupán egyedi eseteknek (sőt éppen a 90-es évekre a társadalom egy rétegében többé-kevésbé tipikussá is váltak), de jelenleg még csak a társadalom legfelsőbb csoportjaiban jelennek meg, s ezért is erős presztízs- és státuszkifejező

12 Mint ahogy a „gazdagság” szót sem használták gyakran, ezt olyan kifejezések helyettesítették, mint a „konszolidált életkeretek”, a „magasabb életszínvonal”, „relatív jómód” stb.

13 Ilyen változás például a munkásszállások megszűnése, a munkanélküliség legalizálása, az állami szociálpolitika mellett/helyett a különböző karitatív akciókra létrejött szervezetek megjelenése az egyik, a tulajdonszerzési korlátok feloldása, a nyugati gépkocsik behozatalának megkönnyítése, a forint konvertibilitása felé tett lépések, és az egész nagy privatizációs hullám a másik oldalon.

erővel bírnak. (Elképzelhető, hogy néhány évtized múlva ezen jelenségek egyike-másika szélesebb körben is elterjedté válik, ma még azonban legfeljebb óhajtott mintaképek.) Jelenleg éppen a luxuscikk és a szélesebb körű elterjedés közti átmenet jellemző a mosogatógép, a szauna vagy a házi telefonközpont státuszára. Néhány jellemző státuszszimbólum a jelen gazdagságkifejezői közül:

- Uszoda, szauna – A korábban csak *intézményes* formában elérhető szolgáltatások közül több is megjelent a társadalom felső szférájában mint az *otthon* tartozéka. Ilyen az uszoda, a szauna, a házi játszótér (ugyanolyan komplett – mászóka, homokozós, hintás, házikós – játszótér a kertben a ház gyermekeinek kizárólagos használatára, mint amilyeneket az állam vagy az önkormányzatok a köztereken építenek egész lakónegyedek gyerekei számára), házi koncert – megfizetett, ismert zenészekkel –, a házi tanító, a gyerekek mellé a lakásra rendelt tanár; jó nevű művész magánházaknál rendezett kiállítása stb. Mindez hangsúlyos gazdagságkifejező: „én a pénzzel egymagam megvehetem, elérhetem mindazt, ami különben csak emberek sokaságának, közösségének jár”. A lakás helyiségei közül elsősorban az uszoda és a szauna sorolható ebbe a kategóriába.¹⁴
- Jacuzzi, pezsgőfürdő – Mint még később visszatérünk erre, a fürdő kultúra átalakulása ebben az évtizedben igen látványos. A gazdagságkifejező elemek között több éppen a lakás fürdőterében található. Az úszómedencénél kisebb beruházást igényel, de bizonyos szempontból talán még inkább a luxusélvezetek korra jellemző szimbóluma a „Jacuzzi-kád”.¹⁵ Nemcsak azért, mert az „örök” úszómedencével szemben ez az utóbbi években vált divattá, hanem azért is, mert ami benne kifejeződik, a test kényeztetése, mindig is igen lényeges gazdagságkifejezés volt.¹⁶
- Várszerű kerítéssel körbefogott, védett ház, őrtornyokkal – A gazdagság kifejezésének már az újkor elején egyik alapformája volt a hatalom hagyományos jelképeinek – a feudális rang- és erőszimbólumoknak, s magának

14 Számos esetben a minta módosulása háromlépcsős: először megjelenik valamilyen luxusjelenség (fürdő, könyvtár, gyűjtemény, zenekar) a társadalom legfelsőbb köreiben (uralkodók, arisztokrácia, stb.); a demokratizáció során kialakulnak ezen élvezetek széles körű fogyasztásának formái (városi uszodák, közkönyvtárak, múzeumok, koncerttermek); majd a gazdagság halmozódása egyesek számára lehetővé – és státuszszimbólummá – teszi azt, hogy újra az egyén, egyetlen egyén vagy család szolgálatába állítsák ezeket az élvezeteket és lehetőségeket, s ilyenkor mindig egyszerre reflektálnak a két korábbi lépcsőfokra: az elsőt utánozni próbálják, a másodikkal pedig szembeállítják magukat, s ekkor jön létre a főszevegben említett összemérés: „nekem egymagamnak (= a pénzemnek) éppen annyi a súlyom, mint az emberek egész csoportjának, nekem egymagamnak jár az, ami nekik együtt”).

15 A pezsgőfürdő útja is hasonló a fent leírtakhoz: 1. híresen élvezet, hedonista uralkodók, uralkodónők raffinált élvezete; 2. közfürdők, uszodák „szenzációja”, 3. a társadalmi közép-szinttől „felfelé” terjedő fürdőszobakellék, „Jacuzzi-kád”.

16 Az ezredforduló után ez a luxustárgy – mint viszonylag kisebb beruházással elérhető státuszszimbólum – a középrétegek körében is elég nagy mértékben elterjedt, tehát megkülönböztető értéke csökkent.

a múltnak – a „megvétele”: a mostani gazdagodási hullám sem véletlenül veszi magát körül olykor *középkori* formákkal. A várszerű épület, azon kívül, hogy stabil hatalmat sugároz, a ház biztonságát, de egyúttal exkluzív zártságát is biztosítja: külön világot hoz létre, amely nem látható bárki számára. A zártságról gyakran őrző személyzet is gondoskodik, s az is státuszszimbólum, hogy ki milyen testőrséget képes megfizetni magának.

- Személyzeti lakás, lakrész – A cselédszoba a háború előtt épült középosztályi lakások „kötelező” helyisége volt; a később épült lakásokból, házakból látványosan eltűnt ez a szobatípus, a személyzettel együtt (többnyire gyerekszoba, vendégszoba, „nagy mama”-szoba vagy „rumli”-szoba lett belőle). A 90-es évek jobb módú házaiban újra megjelent (a személyzet alkalmazásával együtt): rendszerint az alagsorban, a földszinten vagy a háztól térben is jobban elkülönítve; a bejárat mellett a garázsokhoz (!) illesztve a személyzeti szoba, személyzeti garzon vagy önálló kis lakás (többfőnyi személyzet esetében pl. a férj: sofőr és kertész, a feleség: szakácsnő és alkalmi gyerekfelügyelő). Az államszocializmus előtti időben ezek az úrszolga viszonyok több évszázados, „természetesnek” tartott hagyományba illeszkedtek, az államszocializmus évtizedei után azonban szokatlanok és mindenképpen erős szimbolikus sugallattal bírnak: ha nem is a korábbi, a személyzetet teljesen kiszolgáltatottá tevő módon, de mégis az emberek közti társadalmi egyenlőség tagadását jelzik, az egyenlőtlenség „normális” voltáról és (a többi presztízsjellel együtt) a pénz mindenhatóságáról beszélnek.
- „Őspark” – A jobb módú házak, villák körül az építkezés befejezését követően nemcsak arra fordítanak gondot, hogy – gyakran *kertervezők* által – a házhoz illő kertet alakítsanak ki; igen sokszor arra áldoznak hatalmas összegeket, hogy a kert (sőt inkább: park) *ne újonnan telepített*, hanem – s ez megint „a múlt megvétele” – ősiséggel, tradícióval bíró kert benyomását keltse. (Hasonló attitűdnek köszönhetően terjedt el az „antikolás” divatja a berendezési tárgyakat illetően is.) S az „őspark” kialakítására irányuló erőfeszítéseket – például óriási földlabdákkal együtt, teherautón odaszállított, több évtizedes fák daruval történő beemelése a kertbe – sem csupán esztétikai szempontok magyarázzák, hanem legalább annyira a frissen jött gazdagság patinássá tételére való törekvés is. (A parkosítás persze csak az egyik – bár a kilencvenes években mindenképpen terjedő – ízléstípus megnyilvánulása; az sem ritka ugyanis, hogy a gazdagságkifejezésre éppen az ellenkező utat részesítik előnyben: a természet minél teljesebb „láncraverését”, a rendelkezésre álló telek minél nagyobb részének lebetonozását, lejárókövezését, beépítését.)
- Házi lift – A 80-as évek végén, a 90-es években terjedt el a kettőnél is több szintes családiház-építkezés divatja (amely után a telítődés törvénye következtében ellenhatásként megjelent később az egyszintes, de igen nagy alapterületű lakásra való törekvés is). Sok esetben az építési megkötések, a kicsire parcellázott telkek is szerepet játszottak a felfelé terjeszkedésben,

s ily módon 3-4-5 szintes magánházak jöttek létre, majd ezek egyikébe-másikába lifteket is beépítettek (ételfelvonókat is, de rendes, személyszállításra alkalmas lifteket is), s ilyen liftek előfordulnak még kétszintes épületekben is. Ezek minél kisebb távolságra szállítják az egyént, annál jobban kiemelik gazdagságát: ő még erre a távolságra is megengedheti magának, hogy ne kelljen gyalog közlekednie. (A hirdetések „extra” kiegészítései mindig beszédek ebből a szempontból; megmutatják, hogy egy-egy időszakban melyek azok a luxuselemek, amelyeket a nagypénzüek – mint státuszszimbólumokat – keresnek és hajlandók megfizetni: ma ilyen a több – akár 3-4 – fürdőszoba, a több garázs, a külön személyzeti lakrész, ilyen a központi porszívó, a légkondicionálás, a rendőrségre bekapcsolt riasztó... és ilyen a magánvilla liftje is.)

- A lakás, ház mérete – A lakás, a ház *mérete* mindig is presztízskifejező volt. A sztenderdek azonban változnak. A 80-as években általában nagy méretűnek nevezett 100–120 négyzetméteres otthon a 90-es években már legfeljebb közepesnek számít: a jómódúak lakásai 200–300 négyzetméteresre növekedtek, sőt mára már nem ritka a 400–500 négyzetméteres vagy még nagyobb ház (palota) sem! (Újra) nőtt a szobák, a belső tér magassága iránti igény is.
- A „fent”-lét – Korábban a lakás, a ház könnyű megközelíthetősége igen fontos szempont volt (ez talán csak a nyaralók elhelyezésében érvényesült némileg kevésbé). A 90-es évekre viszont – s most már nem csak a nyaralók terén – egyre általánosabbá lett a magasra, „föltre”, a jó kilátással rendelkező helyre település igénye, még a könnyű megközelíthetőség rovására is. A terepjárók elterjedésében, presztízsszimbólummá válásában (lásd még alább is) ez is szerepet játszott – tudniillik, hogy elősegítették a nehezen megközelíthető, viszont káprázatos kilátással rendelkező házak télenyáron való elérhetőségét. Lásd Budapest felkapaszkodását a Rózsadomb, aztán Adyliget, Budaliget, Máriaremete, a Gugger-hegy, a Szabadság-hegy (Svábhegy) stb. meredek lejtőire, de hasonló tendenciákat lehetett megfigyelni különböző, némi hegy- vagy dombkörnyezettel rendelkező vidéki városok: Pécs, Kőszeg, Sopron, Szombathely, Miskolc stb. esetében is: ahol volt valami kilátásra, a többiek fölött lakásra módot adó terep, ott a telkek értéke gyorsan felszökött, megkezdődött (folytatódott) a betelepítés, a város felfelé terjeszkedése, felkapaszkodása a magasabb státuszúnak tartott területekre.
- Zárt övezetek – A „magánvárokon” kívül a gazdagságnak és a gazdagság, a vagyon biztos védelmének együttes kifejeződése például a *fallal-kerítéssel körülvett* lakóparkok kialakulása, ahol 24 órás védelmi szolgálat, kapus beléptető rendszer gondoskodik az ott lakók nyugalmaról, s jelzi (pénzüik) hatalmát... A zárt övezetekhez tartozik a csak kártyával (például vállalkozói igazolvánnyal) látogatható üzletek, áruházak kialakulása, s az ottani vásárlás (átvéve az államszocializmus külön üzletekben vásárló kádereinek kiemelt helyzetét); egyúttal magasabb társadalmi státuszt is demonst-

rál, csakúgy, mint egyes éttermek zárt, elkülönített, a kiválasztottak számára fenntartott helyiségei, szeparéi is; nem beszélve a zárt körű vitorlás-, golf- és teniszkлубok terjedő rendszeréről.

- Kastély, kúria – Régi, leromlott kúriák, kastélyok megvásárlása és 100 milliós nagyságrendű befektetést igénylő felújítása, valamint lehetőség szerint eredeti bútorokkal való berendezése is jellegzetes gazdagságjelzéssé vált a 90-es években. Kevésbé tehetősek esetében, vagy ahol nem áll rendelkezésre megfelelő eredeti régi épület, új lakóház épül, de a régi kúria, kastély modellje, mintája alapján.
- Márvány és arany – A házak építőanyagai között egyértelmű gazdagságkifejező a maradandóságot is jelképező *márvány* elterjedése (a lakás több pontján is): padlóburkolat, a fürdőszoba mosdókagylóit övezi, ablakok párkányzata, könyöklője készül belőle, kandallók, dísztárgyak anyaga lesz. Sok házat kívülről is márvánnyal burkolnak. Hasonlóképpen vagy még inkább gazdagságjelző az *arany* (az aranyozás vagy aranyat utánozó anyagok, nemcsak gyertyatartók, dísztárgyak, hanem például csaptelepek, vécékefetartók anyagaként is).
- Az arisztokrácia mint modell – Az arisztokrácia követendő modell volta számos szimbolikus jelben fedezhető fel: nagy arisztokrataesküvők mint követendő példák, a magazinok exkluzív rovataiban az arisztokrácia mint téma (lásd az Esterházy, Habsburg, Széchenyi stb. családok tagjainak életét övező sajtófigyelmet); a nagystélyik, a frakk, a szmoking újra terjedése, ünnepi alkalmakkor meghatározott kalap, kesztyű viselete, stb. Az építkezésmódban a már említett – a történelmi uralkodó osztály életét is idéző – kastély, kúriamodell hódít, de ugyanehhez a jelenségcsoporthoz tartozik a magánvillának a tulajdonos otthon tartózkodása idején felvont *zászlója*, a címer- és családfa-rajzoltatás, vagy a lakásbelsőben a *baldachinos ágy* egyre szélesebb körben terjedő divatja is.
- Berendezési tárgyak – A lakás berendezési tárgyai között is mindig megtalálhatók az egyes korszakokat igen jól jellemző státuszjelképek. Korábban ilyen szerepet töltött be a színes tévé, a videó, a videokamera (az egyén kezében összefutó információ fontosságának növekedését is jelképező), első mobiltelefonok, a konditerem berendezése. Szélesebb körben való elterjedése előtt áll, s a 90-es években mindenképpen az átmenet állapotában van a már említett *mosogatógép*, amely jelenleg a középosztály státuszjelzője. Felsőbb „körökben” ilyen presztízstárgy a kilencvenes években a drága, mindent tudó notebook, a hatalmas méretű, állítható képszeleségű, több százezer forintos televízió, milliós értékű konyhabútor; a már szintén említett központi porszívó, a színes, lehetőleg eredeti, szecessziós üveglak, a valódi, minél régebbi stílbútorok; divatos festők művei, antik órák, tálalószekrények, kerti márványszobrok, szökőkutak stb.
- A mosogatógép a kétezres évek elején már nem kivételes luxustárgy, s a kilencvenes évek luxusként emlegetett elektronikai „csodái” is rohamosan terjedtek, ahogy – ugyanilyen rohamosan – veszítettek árukból. A felsőbb csoportok per-

sze mindig megtalálják a magasabb státusz kifejezésére alkalmas újabb s újabb presztízstárgyakat a legújabb fejlesztések körében, amely tárgyakhoz gyakran exkluzív dizájn is társul.

- A „felső helyzet” kifejezésének egyik legfőbb jelzésévé *a határok felettség* vált: az off-shore cégek mellett a gyerekek külföldi (lehetőleg nagy nevű egyetemeken való) iskoláztatása, külföldi ingatlanulajdon és bankbetét, a milliós árú nyaralások és utazások. Ebben a körben említhető az euromilliókba kerülő (tengeri) luxusjachtok és motorhajók birtoklása is.

3. Szegénység, szegényedés a 90-es évek világgképében

A hivalkodó gazdagság látványszimbólumait még inkább kiemeli, hogy egyidejűleg a szegénység is látványosan megjelent; s nem csak a peremterületeken, hanem a városok szívében is.

- Hajléktalanság – A szegénység látványos és sokakat sokkoló jele volt a hajléktalanok (a fényűző hajlékokat építőkkal ellentétes póluson: a minden hajléktól megfosztottak) viszonylag tömeges felbukkanása, számuk nagyon gyors növekedése a köztereken, pályaudvarokon, parkokban, az elhagyott telkeken, kapualjakban; a hegyvidékek barlangos, odús kiszögellésein „kiépített” szálláshelyek, a kigyózó sorok a Máltai Szeretetszolgálat elosztóállomásai előtt; a kéregetők és a filléres régi holmijukat kézből-táskából áru-
lók tömege a nagy közlekedési csomópontokon, aluljárókban, piacok szélein; a metróállomások alvóhelyé változása; a tél hidege elől elegáns belvárosi épületek pincszellőzőrácsaira húzódó, az éjszakát kartondoboz takaróban e rácsokon töltő hajléktalanok látványa, akiknek időnként fagyhalálát is bejelenti a média. Míg azonban a 80-as években a szegénység többnyire sajnálatot, szolidaritásérzést ébresztett, most – a szintén a 90-es évekre jellemzővé vált karitatív szervezetek tevékenységén kívül – inkább az elfordulás, elhúzóds a jellemző, mintha azt mondanák az emberek: „nehogy hozzám érjen, nehogy »megfertőzzön« a szegénységével”... Terjed az a szemlélet is – ez is az elhatárolódás gesztusát tartalmazza –, amely a társadalom leg hátrányosabb helyzetű csoportjait felelőssé teszi saját sorsuk alakulásáért. Ha a 80-as évek egyik központi témája a szegénység, a perifériára szoruló szürke nyomorúsága volt (mint egy későbbi fejezetben erről még lesz szó: ezzel akkor a felbomlóban lévő rendszer bomlását, leépülését, hipokrizisét és működésképtelenségét lehetett szimbolizálni), a 90-es évek a szegénység növekedése dacára sokkal inkább a *gazdagságról* szól: a 90-es éveket a gazdagság álma, csillogása öltözteti ríkító színekbe.
- **„Second hand” üzletek** – A szegénység, szegényedés kevésbé látványos jele (és annak némileg mérsékeltbb fokához kapcsolódik) a Nyugatról beáramló használt ruhák iránti óriási kereslet. Míg a másoktól levetett ruhák

viselése a hatvanas évektől lassan emelkedő életszínvonal világában mindinkább a „régí világhoz”, a nyomor és az alárendelt-megalázott helyzet képzetköréhez kötődött, ezért egyre csökkenő mértékben volt szokásos, a kilencvenes években olyan társadalmi rétegek tagjai is szívesen fordulnak a second hand árusítóhelyek kínálatához, akiknek ez korábban eszükbe sem jutott volna; kis túlzással azt mondhatjuk: a kilencvenes években egy ország öltözködik ezekből az üzletekből. Ez a változás nem csak a középrétegek elszegényedésének a jele. Elvászthatatlan attól, hogy ezek az üzletek („second hand”) szemantikailag is határozottan elkülönülnek a korábbi bizományi áruházaktól és egyéb használtcikkboltoktól: az itteni kínálathoz nemcsak a használt jelleg, hanem a gazdag, fejlett „Nyugat” képe is társul, s ha az ország ipari fejlődését jelentős mértékben a Nyugat technológiailag „levetett holminak” számító vívmányainak átvételére alapozza, ez az élet más területein is úgy módosítja a világképet, hogy abban a „használt nyugati” dolgok értéke az „új keleti”-ek fölé emelkedik; vonzerejük akkor is nő, ha használt cikkekről van szó.¹⁷ Ha más területről keresünk példákat, elég, ha csak az autópark kilencvenes évekbeli kicserélődésére utalunk, amikor szintén túlnyomórészt használt nyugati autókra cserélték le a keleti gyártmányokat. A bútorok vagy műszaki cikkek piacán is megjelentek olyan boltok, ahol új, de „kishibás”, s ezért Nyugaton már eladhatatlan cikket árusítanak. Ugyancsak a használt holmik felértékelődésének – eléggé szélsőséges – példái a lomtalanításra szakosodó „vállalkozások”. Bár – s ez is az anyagi helyzet polarizálódásának jele – a lomtalanításra került holmik „kínálata” az évek során romlott, a kezdeti magányos guberálókat¹⁸ sokhelyütt kiszorítják, megelőzik azok a „gyorsbrigádok”, amelyek szervezett gyűjtésük eredményeit jelentős haszonnal tudják továbbadni.¹⁹

A kétezres évtized végén aztán támadás indult a guberálás ellen; büntethetővé vált a hajléktalanok guberálása is: egyesek véleménye szerint a „szegénység általános kriminalizálásának” részeként.

- **Takarékosság/pazarlás** – A second hand üzletekből vagy a bolhapiacról való vásárlás terjedése persze csak egyik jelensége a gyengülő anyagi háttérű középrétegek körében a kilencvenes években jellemzővé vált takarékoskodásnak. Újságok tanácsadó rovataiban, de a családi kommunikációban is

17 Sokak számára a kreativitás lehetőségét jelenti, hogy a kínai tucatárakkal szemben „végtelen” választékot nyújtanak ezek az üzletek, egyes iparművészek előszeretettel építik be az ilyen helyeken talált ruhaelemeket kollekcióikba.

18 Az előző lánjegyzetben mondottakhoz hasonlóan: mindig vannak olyan „guberálók” is, akik nem rászorulások, nyomoruk miatt, de nem is gazdasági haszonért látogatják ezt az újkori „kíncesbányát”, hanem azért, mert a saját kreativitásuk (életrevalóságuk, fantáziájuk) felett érzett örömmel ajándékozza meg őket, ha olyan felhasználási lehetőséget látnak meg egy-egy tárgyban, amit eredeti tulajdonosuk nem tudott értékelni.

19 Találkozni olyan csoportokkal is, akik nyugati országok lomtalanítási akcióira járnak ki, hogy ott a hazai sztenderd szerint jó minőségűnek számító holmikhoz jussanak.

előtérbe kerültek, felelevenítődtek a takarékoskodás korábbi generációk tapasztalataiban felhalmozódott „praktikai”. (A háború éveiben, majd az ötvenes években bevált s most újra elővett megoldások, például a maradékok felhasználására vonatkozó tanácsok – hogyan hasznosítsuk a száraz kenyeret stb. –, receptek olcsó húspótlóval, krumpliból készült stb. ételekről; a természetben található anyagok – csalán, kamilla, bodza, áfonya, csipkebogyó, kökény, gombák, gyökerek stb. – felhasználásának, gyűjtésének új divatja;²⁰ s e témák megjelenése a tömegkommunikációban az egészséges életmód kultuszán kívül e takarékosági szemlélet terjedéséről is tanúskodik). Családok egész életrendje alakult át a takarékoskodás szükségének nyomása alatt. A takarékoság terjedése mellett azonban a kilencvenes évek jellemzője az is, hogy a másik póluson, a gazdagság világában élők közül sokan éppen azzal igyekeznek kifejezni gazdagságukat, hogy ezektől a szűkösségre utaló magatartásoktól határolják el magukat, s ezt a használt holmik viselésével szemben a vadonatúj és közismerten drága márkájú ruhák vásárlásával, a kopottas ruházattal szemben a „jólöltözöttséggel”, a kuporgatással szemben a látványos pazarlással is kifejezésre juttatják. Ehhez a jelenségekörhöz tartozik az ún. *státuszinkonzisztencia* terjedése. A kilencvenes években sokan kerültek addig elért társadalmi státuszukkal nem adekvát – annál rosszabb – anyagi feltételek közé. Az ebből eredő feszültség csökkentésére az évtizedben számos olyan életviteli technika alkalmazását lehet megfigyelni – a magasabb státuszú lakás fenntartásának nehézségei miatt a lakás bizonyos részeinek gazdasági hasznosítása, kiadása;²¹ az „elegánsabb” second hand üzletekből való öltözködés, a legalitás határain mozgó megoldások az adószabályok megkerülésére, a számítógépes kultúra kellékeinek „fekete” beszerzése, energiaforrások (áram, gáz) illegális megcsapolása, végtelenített telefonkártyák stb. – amelyek lényege az, hogy kifelé fenn lehessen tartani a korábbi státusz szimbolikus megnyilvánulásait.²² Mivel korábbi életnívója rajta kívül álló okok következtében végbement csökkenését, biztonsága megrendülését mindenki igazságtalannak érzi, a védekezés átrajzolja az etikai határokat is: a szabályokat kijátszó ügyeskedés olyan dolgokban is a túléléshez szükséges jogos ügyességnek minősül, amelyekkel kapcsolatban korábban ugyanazok az emberek elfogadták és betartották a mindenkire vonatkozó játékszabályokat.

20 A gyűjtés sokak életében kiegészítő vagy – főleg a munkanélküliség következtében – gyakran elsődleges gazdasági tevékenységgé is válik (ritkább gombák – vargánya, rókagomba, szarvasgomba –, exportra kerülő csigák gyűjtése, erdei virágok – ibolya, hóvirág stb. –, fagyöngy gyűjtése és árusítása stb.) Az ezredforduló után a hóvirág védett növény lett, s ezzel kikerült a lehetséges megélhetési források köréből.

21 Hasonlóan ahhoz, ahogy a 19–20. század státuszinkonzisztenciába került dzsentricsaládjai például kosztos diákok fogadásával próbálták ugyanezt a problémát megoldani.

22 És „befelé” is megőrizni e státusz legalább lényegi fennmaradásának tudatát...

- **Adósság** – A kilencvenes években újból és újból napirendre került az eladósodás témája (az állam eladósodása mellett egyre többször az egyéneké); összeütközések tárgya volt a lakbérhátralék és a közüzemi díjak fizetésének képtelensége (a társadalom alsóbb rétegeibe lecsúszók, illetve a fenti alkalmazkodási formákra képtelenek esetében). Az ezzel kapcsolatos döntések arra utalnak, hogy a gazdaságirányítás megszorító – és a közép-rétegek elszegényedésében szerepet játszó – intézkedései elérték azt a határt, amelynek átlépését az egymást váltó kormányzatok már nem vállalták fel. Hogy ezek a határok nem érinthetetlenek, azt jól mutatja, hogy ugyanakkor a felemelt lakáshitelkamatok kárvallottjainak esetében kilakoltatásokra is sor került. (Ez a kilencvenes években már érzékelhető jelenség az ezredforduló utáni évtized végén a svájcifrank-hitelesek sújtó közismert események következtében központi társadalmi problémává fokozódott).
- **Áruba bocsátott ember** – A megélhetés érdekében a kilencvenes években számos olyan létfenntartási megoldás is – újra – megjelent, amelyet korábban a minimális emberi jogok védelmében mind a társadalom, mind az egyének közvéleménye elfogadhatatlannak tartott: gyermekmunka, béranyaság, pénzért életveszély vállalása, szállásért-élelemért végzett zsellérmunka, szervek eladása, a test anyagi haszon reményében történő megcsonkítása stb.
- **Megélhetési bűnözés** – A kilencvenes években új fogalomként jelent meg a „megélhetési bűnözés” kategóriája, amely a szegénységhez való viszonyban két irányban is elmozdulást jelez: a fogalom megjelenése egyfelől az elszegényedés tudomásulvételét, a vele szembeni társadalmi tehetetlenséget tükrözi; annak fel- és elismerését, hogy vannak emberek, akik nyomorukon már csak a törvények áthágásával (a fent említett „ügyeskedéseknél” a köztétele számára egyértelműbb, bár sokszor sokkal kisebb mértékű és gyakran egyszerűen a napi életben maradáshoz kapcsolódó áthágásával) tudnak segíteni. Ez a szemlélet az ilyen típusú bűnözést többé-kevésbé felmenti, vagy legalábbis enyhítő körülményként veszi figyelembe a drámai elszegényedés „objektív” körülményeit; másfelől azonban szegénység és bűnözés összekapcsolásával a montázshatás a másik irányba is kisugárzik: a szegénységet a bűnözéssel asszociálja, s ily módon az említett elforduló, elhúzódoó attitűdöt erősíti. Az ezredforduló után – a bűnözés növekedésének hatására is – a közvéleményben erősödött a „megélhetési bűnözésre” hivatkozó, az ahhoz toleránsabban viszonyuló szemlélet elutasítása is.
- **A szegénység mint üzlet** – A „second hand” üzletek is példái annak, hogy miként lehet az elszegényedéshez alkalmazkodva üzleti haszonhoz jutni. De az elszegényedés kihasználására egész „üzletágak” épülnek ki. Közismert a koldusokat szinte nagyüzemi méretekben összefogó, a kéregetés bevételének nagy részét lefölöző „koldusmaffia” megjelenése, a kisnyugdíjasokat lopott, csempészett holmik árusítóiként foglalkoztató hálózatok, a rászorulókat olykor szinte a rabszolga kiszolgáltatottságába taszító uzsorások vagy az olyan lakásüzérüggyédek elszaporodása, akik nyugdíja-

sok, bérhátralékosok vagy más módon eladósodottak, fizetéképtelenek lakásait potom pénzért felvásárolva, azok értékesítésével több milliós haszonhoz jutnak. A szélsőséges anyagi-jogi kiszolgáltatottság lehetővé teszi, hogy néhány ezer vagy tízezer forintos „ráfordítással” (a „lelépést” a nyomorba jutott emberek számára jelentősnek tűnő összeggel megfizetve) az „ügyesek” olyan értékek birtokába jussanak, amelyet akár ezerszeres haszonnal adhatnak tovább. Vannak, akik eltartási szerződések ilyen megvásárlására szakosodnak, mások azt használják ki, hogy egyes rossz állapotú, kicsiny ingatlanok tulajdonosai nem tudják, hogy lakóövezetük közeljövőbeli fejlesztésével a telekárak milyen mértékben emelkedhetnek meg, vagy nincs elég tartalékuk kivárni az értéknövekedést. Mindezen esetek közös vonása az, hogy éppen egyesek elszegényedése és elesettsége lesz mások meggazdagodásának közvetlen forrása. A svájcifrank-hitelek fizetéképtelenné válását az árverezés körüli manipulációk megsokasodása is kísérte: az ingatlanspekulánsok különböző háttéralkuk során leszorított igen alacsony árakon osztották fel egymás között ezt a „piaci szegmenst”.

4. A (gazdagsághoz–szegénységhez kapcsolódó) intézmények presztízisének módosulása

A sokakat sújtó kamatemelésnek (az eladósodás kapcsán említett) példájából az is következik, hogy az egyének sorsának alakulásán kívül érdemes megfigyelni a kilencvenes évek *intézményes* változásait is; az intézményrendszer és az egyes intézmények olyan változásait, amelyekben egyúttal a gazdagság–szegénység viszony is kifejeződik. A szegénységgel kapcsolatban volt már szó a karitatív szervezetek megjelenéséről, de itt említhető meg az egész szociálpolitikai intézményhálózat radikális átalakulása: a korábbi szakszervezeti jogok és szociális juttatások jelentős részének eltűnése, illetve a magánbiztosítási rendszer kiépülésének megindulása is. Mindezzel a társadalombiztosítás olyan átértékelődése ment végbe, amelynek során a korábban nagyjából egységes, mindenkire érvényes rendszer „kaszatosodni” kezdett: a szociális biztonság (a kapitalista társadalom szempontjából „rendszeridegen” vonások fokozatos felszámolásával) nagymértékben piac- és jövedelemfüggővé vált.

Ebben az esetben tehát egy intézményrendszer leértékelődött. De végbe mentek ellentétes folyamatok is: a szegénység intézményes „kezelésében” a magánszervezetek, a magánkezdeményezés szerepe növekedett meg, a gazdagság, a pénz világhoz kapcsolódó intézményeknek pedig szinte mindegyike felemelkedett a korábbi korszakhoz képest.

Korszakváltások idején mindig érdemes kiemelt figyelmet fordítani arra, hogy *milyen jellegű intézmények öltenek új külsőt, válnak reprezentatív épületek birtokosává*. Van, amikor a politikai hatalom, van, amikor az erőszakszervezetek, és van, amikor a kultúra intézményei „nyomulnak” ekképpen előtérbe,